

Фонди Синоду як джерело до вивчення історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст.

Івлева Я. А.

Івлева Я. А. Фонди Синоду як джерело до вивчення історії духоборської, молоканської та скопецької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. У статті розглянуто місце Синоду в системі органів влади, з'ясовано закономірності продукування й ступінь збереження джерел церковного походження з історії духоборської, молоканської та скопецької сект. Характеризується інформативний потенціал джерел з історії таврійських сектантів, приділено увагу найбільш цікавим джерелам з проблеми.

Ключові слова: архівне джерело, сектантство, духобори, молокани, скопці, Синод, Таврійська губернія.

Івлева Я. А. Фонды Синода как источник для изучения истории духоборческой, молоканской и скопческой сект Таврической губернии первой половины XIX в. В статье рассмотрено место Синода в системе органов власти, выявлены закономерности продуцирования и степень сохранности источников церковного происхождения по истории духоборческой, молоканской и скопческой сект. Характеризуется информационный потенциал источников по истории таврических сектантов, уделяется внимание наиболее интересным источникам по проблеме.

Ключевые слова: архивный источник, сектантство, духоборы, молоканы, скопцы, Синод, Таврическая губерния.

Ivleva Ya. A. Funds of Synod as source for the study of history of sect of the Doukhobors, Molokans and Skopets of Taurian province in the first half of the 19th century. In the article is considered the place of Synod in the system of authorities, are exposed conformities to law of producing and degree of safety of sources of church origin on history of sect of the Doukhobors, Molokans and Skopets. Informative potential of sources on history of sectarians of Taurian province is characterized, attention the most interesting sources is spared on problem.

Keywords: archived source, sectarianism, the Doukhobors, the Molokans, the Skopets, Synod, Taurian province.

Сучасна українська наука посилює увагу до вивчення історичного розвитку окремих регіонів країни. Найбільшої актуальності це положення набуває для території сучасної Автономної Республіки Крим, де здавна проживали

представники різних конфесійних і релігійних груп. Вивчення історичного досвіду розвитку краю допоможе у формуванні толерантного діалогу з представниками різних релігійних груп, насамперед з інакомислячими, які, як свідчить історія, за часів імперської влади піддавалися значним обмеженням прав і навіть фізичному покаранню за свої релігійні вподобання.

Важливою умовою створення повноцінного історичного дослідження є використання широкої та повної джерельної бази, що вимагає від дослідника залучення різних джерел, в тому числі й архівних. Джерела з історії духоборської, молуканської та скопецької сект першої половини XIX ст. зберігаються переважно в фондах губернських та повітових органів влади в Державному архіві АРК, однак належне дослідження проблеми неможливе без використання джерел церковного походження, зокрема фондів Святішого Синоду, який уважно опікувався проблемами сектантських общин.

Історія сектантства завжди викликала значний інтерес у дослідників, тому історіографія цього питання є доволі численною. Проблеми релігійного інакомислення вивчали дореволюційні, радянські та сучасні дослідники, залучаючи різноманітні джерела й використовуючи різні методи дослідження.

Положення Синоду в державній системі також вивчали історики різних епох, однак найбільш повно статус Синоду дослідила С. І. Алексеева, у монографії якої [1] проаналізовано структуру, особливості статусу членів Синоду, систему справочинства, основні напрямки діяльності Синоду тощо; введено в науковий обіг нові архівні матеріали з історії держави й церкви.

Необхідно зазначити, що проблеми православного сектантства хоча й вивчалися українськими та російськими дослідниками, однак спеціальних праць з джерелознавства духоборської, молуканської та скопецької сект Таврійської губернії немає.

Таким чином, метою даної розвідки є окреслення кола джерел з історії православного сектантства Таврійської губернії першої половини XIX ст., що зберігаються в фондах Синоду РДІА, з'ясування їх інформативних можливостей.

Синод був заснований 25 січня 1721 р. в якості найвищого органу влади Російської імперії для управління церковними справами. Згідно з Духовним регламентом Синод отримав широкі повноваження. Він розглядав догматичні та канонічні питання, займався підготовкою загальноімперських законопроектів з церковних питань, здійснював управління православним духовенством, видав церковно-видавничою діяльністю, духовною освітою та ін. Синод був вищою інстанцією для розгляду справ церковного суду [21, с. 166].

За Духовним регламентом в колегію Синоду входили 12 представників білого та чорного духовенства, які призначалися імператором і присягали при вступі до посади. Але вже з XVIII ст. у

визначенні складу присутності Синоду регламенту не додержувалися. З початку XIX ст. в Синод перестали призначати архімандритів, на їх місця викликали обер-священника армії й флоту, іноді імператорського духовника, хоча згідно зі штатом 1819 р. в колегію Синоду входили сім членів [1, с. 26].

11 травня 1722 р. при Синоді була заснована посада обер-прокурора, який спостерігав за виконанням законів і відповідністю вирішень Синоду загальноімперському законодавству з правом призупинення виконання незаконних рішень і доповіді про них імператорові. З 1788 р. обер-прокурор управляв Канцелярією Синоду, з 1835 р. він у справах свого відомства був присутній у Державній раді, з 1835 р. – у Комітеті міністрів [21, с. 166].

З кінця XVIII – початку XIX ст. Синод поступово втратив ряд функцій публічної влади, а роль обер-прокурора значно зросла: з 1802-1803 рр. всі стосунки Синоду з державними установами та імператором велися лише через обер-прокурора, який отримав нарівні з міністрами право доповіді імператорові. У 1817 р. статус Синоду ще більше знизився у зв'язку із включенням його до складу Міністерства духовних справ і народної освіти на правах відділення департаменту. Але вже в 1824 р. Синод виділився в самостійну установу, яка до середини XIX ст. остаточно закріпила відомчий характер вищого церковного управління. Синод як своєрідне відомство у справах православ'я включав низку установ: у 1836 р. була створена канцелярія обер-прокурора Синоду, в 1836 р. – Господарський комітет (з 1839 по 1918 рр. – Господарське управління), в 1839 р. – Духовно-навчальне управління, в 1867 р. – Навчальний комітет та ін. [1, с. 26].

З 5 серпня 1917 р. Синод був переданий в підпорядкування Міністерства сповідань, а 20 січня 1918 р. як державний орган у зв'язку з відділенням церкви від держави був ліквідований [21, с. 166].

Таким чином, у фондах Синоду відклалися значна кількість документів, що відбивають усі сторони церковного життя Російської імперії. Своєрідним стимулом до цього служила розгалужена система справочинства в синодальних структурах, перш за все в канцелярії Синоду та в канцелярії його обер-прокурора.

Центр церковного управління зосереджувався в канцелярії Синоду, яка виконувала роль посередника між його структурними підрозділами й отримувала всі вхідні папери. Документи, що через секретаря поступали до керівника канцелярії, розподілялися ним спільно з обер-прокурором по відділеннях канцелярії. Найбільш важливі справи слухалися в Синоді, останні – звичайні – вирішувалися канцелярії без доповіді. Обер-секретарі та секретарі канцелярії Синоду вели попередній збір довідок, готували й читали доповіді присутності, складали й редагували проекти рішень. Через керівника канцелярії Синоду та його помічника проект рішення поступав до обер-прокурора. Неугодні постанови виправлялися канцелярією згідно з отриманими

вказівками. Останні з візою обер-прокурора – «читав» – прямували членам присутності додому. Підписані ними рішення знов поступали до обер-прокурора для візи «виконати». Так справа проходила 21 інстанцію, і нарешті отримувала вигляд визначення («определения») Синоду [1, с. 65].

І без того повільне вирішення справ гальмувалося існуванням канцелярії обер-прокурора Синоду, яка контролювала канцелярію Синоду. Так, виписки з визначень присутності Синоду або їх оригінали з канцелярії Синоду прямували в канцелярію обер-прокурора, де заводилася справа, складалися реєстри вхідних і вихідних паперів та ін. Таким чином, рішення виконувалися в двох, дублюючих одна другу, канцеляріях [1, с. 65].

Результатами роботи Синоду були перш за все журнали і протоколи, а також безліч інших видів справочинних матеріалів: указів, наказів, циркулярів, відношень, пропозицій, подань, рапортів, донесень, звітів, доповідних записок та ін.

Канцелярія Синоду та канцелярія обер-прокурора Синоду особливу увагу приділяли сектантській проблематиці. Сектанти займали значне місце в спектрі питань церковної влади. Документальні матеріали, які відклалися в результаті діяльності церковних структур, зберігаються переважно в фондах Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі, де, як відомо, зосереджені архівні фонди вищих органів влади Російської імперії, до складу якої в XIX ст. входила і Таврійська губернія.

Особлива важливість сектантських справ зумовила наявність практично на всіх джерелах першої половини XIX ст. відміток «таємно», «надзвичайно таємно», «терміново» та ін. Цей факт, в свою чергу, вплинув на ступінь збереження джерел синодальних фондів, які майже не зазнали втрат і загалом добре збереглися.

У фонді № 796 «Канцелярія Синоду» зберігаються різноманітні документи з історії православ'я, зокрема й сектантства, які відклалися внаслідок діяльності канцелярії Синоду (25 січня 1721 р. – 1 лютого 1918 р.). Фонд містить джерела 1707-1918 рр., загальна кількість одиниць збереження складає 371939 [21, с. 167]. У цілому вони мають загальний характер і стосуються історії сектантів по різних губерніям імперії, але певна частка їх розкриває історію сектантів у Таврії. Безпосередньо таврійських православних сект першої половини XIX ст. стосуються близько десятка справ цього фонду.

Найбільш цікавою є справа № 1171 [5], датована червнем-вереснем 1851 р. Справа містить рапорт Херсонського архієпископа Інокентія Синоду від 14 липня 1851 р. за № 5851, в якому повідомлялося про появу в деяких селищах Мелітопольського повіту секти скопців і наголошувалося на її стрімкому поширенні. Місцем виникнення секти Інокентій називав селище Михайлівку, де мешкали дві жінки, які скопили селян. У цьому селищі благочинним з поліцейським приставом

26 червня було виявлено близько 30 людей, що належали до секти й були оскоплені, причому деякі з них нещодавно (зокрема, жінки з малими дітьми; у інших були пухлини на місцях оскоплення). У рапорті вказувалося на особливості чоловічого та жіночого оскоплення (останнє налічувало три різновиди), вік оскоплених (від 16 до 60 років) тощо. Крім того, архієпископ підкреслював виконання скопцями всіх обрядів православної віри й постійне відвідування церкви, однак, зазначав він, скопці проводили нічні збори, де читали молитви та виконували свої ритуали. Інокентій доводив до відома Синоду, що Новоросійському та Бессарабському генерал-губернаторові Федорову й Таврійському губернаторові Пестелю вже повідомлено про це джерело «величезного зла» [5, арк. 2] та необхідність прийняття заходів щодо його знищення, а місцевим священнослужителям наказувалося вести пильний нагляд за скопцями, по можливості повертаючи їх до лона православної церкви. Зважаючи на надзвичайну важливість цієї справи, 6 вересня Синод постановив довести цей факт до відома міністра внутрішніх справ.

Також інформацію щодо появи сектантів надає справа № 910 [3], яка містить рапорт Катеринославського архієпископа Іова від 26 вересня 1819 р. за № 4687, яким сповіщалося про появу духоборів у Дніпровському повіті Таврійської губернії. Так, 28 травня три сім'ї селян прилюдно оголосили себе духоборцями, за що були заарештовані, але згодом були випущені на поруки до рішення влади.

Слід зазначити, що деякі відомості щодо цього випадку містяться в справах фонду канцелярії Таврійського губернатора Державного архіву в Автономній Республіці Крим.

Також дублюються матеріали справи № 451 фонду канцелярії Синоду [4], які стосуються прийняття заходів, що обмежували правовий статус молоканської секти. Зокрема, документи справи містять пропозицію обер-прокурора Синоду від 28 березня 1837 р. за № 833, якою передбачалися випадки покарання молокан місцевими органами влади за вчинення «злочинних» дій (зокрема, публічне проповідання свого вчення, прийняття на роботу православних та ін.). Цей документ був розісланий у всі епархії, чим і зумовлена його наявність у фондах Кримського архіву, зокрема в справі № 686 фонду канцелярії Таврійського губернатора [2].

Інші справи фонду № 796 РДІА цікаві низкою документів, що стосуються виявлення в Таврійській губернії людей, що належали до сектантства, зокрема до молоканства й скопцтва. Насамперед ці джерела стосуються Бердянського [6] та Мелітопольського [7] повітів Таврійської губернії. Крім того, фонд містить «традиційні» справи щодо обмеження правового статусу молокан, заборони їм вступати в стосунки з православним населенням та ін.

Таким чином, фонд № 796 «Канцелярія Синоду» містить джерела, які розкривають історію духоборської та молоканської сект на Молочних водах, поширення скопцтва в різних регіонах губернії,

заходи боротьби з цим явищем з боку влади, обмеження прав сектантів тощо. Зважаючи на походження фонду, відзначимо певну ідеологізацію питання, що необхідно враховувати при дослідженні цих джерел.

У фонді № 797 Російського державного історичного архіву зберігаються матеріали, що відклалися в результаті діяльності канцелярії обер-прокурора Синоду, яка була заснована 1 серпня 1836 р. Канцелярія здійснювала підготовку законопроектів з церковних питань, відала стосунками Синоду з верховною владою та іншими відомствами, складала щорічні звіти; вела справи щодо церковного майна, будівництва церковних споруд, діяльності синодальних друкарень, служби чиновників, винагород і пенсій духовенства, скарг прихожан на священників, розколу й сектантства та ін. 5 серпня 1917 р. Канцелярія була передана до складу Міністерства сповідань, а 25 жовтня 1917 р. – ліквідована.

У канцелярії обер-прокурора Синоду розглядалися справи сектантів, що вимагали пильного нагляду держави. З 94134 одиниць зберігання фонду (за 1704–1918 рр.) понад 20 стосується духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії. Хронологічно виявлені джерела охоплюють майже все XIX ст., але найбільше їх саме за другу чверть його, коли спостерігалось значне посилення позицій обер-прокурора Синоду. Справи цього фонду загалом відзначаються не лише кількістю, а й більшою інформативною насиченістю, ніж матеріали фонду канцелярії Синоду. Насамперед вони надають інформацію про загальний стан сектантства в імперії, його поширення та прийняття заходів щодо обмеження чисельності та впливу сектантських общин та ін. Крім того, серед матеріалів фонду зберігаються деякі праці священнослужителів та світських чиновників стосовно сектантів (наприклад, записка «Глас искренности по делу о Духоборцах» [20], яка містить загальні відомості щодо походження й розвитку цієї секти).

Джерела з історії православних сект Таврійської губернії вказаного часу розкривають процес появи й поширення сектантства в регіоні, заходи щодо повернення сектантів до церкви, обмеження їхнього правового статусу, особливості віровчення та ін.

Особливе місце займає справа № 5509 [9], матеріали якої свідчать про цілеспрямований процес переселення духоборів з північних та інших губерній Російської імперії на Молочні води у першій чверті XIX ст. Матеріали справи також надають детальну інформацію стосовно віровчення сектантів, обрядності та проведення бесід зі священнослужителями з приводу особливостей віри. Також документи характеризують сам хід переселення, надання пільг переселенцям, облаштування на нових місцях та ін.

Окрему групу джерел формують справи щодо виявлення секти скопців у різних місцях губернії, зокрема м. Севастополі [8], Бердянському [17] та Мелітопольському повітах [16; 18]. Зокрема,

справа № 46129 [16] надає відомості стосовно скопців селища Михайлівки, про яких вже була мова раніше.

Слід також відзначити справу № 28277 фонду канцелярії обер-прокурора Синоду [14], яка розкриває процес виселення духоборів за межі Таврійської губернії на початку 1840-х рр. Як відомо, з кінця 1830-х рр. влада почала розглядати питання виселення значної за чисельністю та впливом общини духоборів з Таврії до Закавказзя, й на межі 1830-1840-х рр. п'ятьма партіями духобори були виселені, на місця свого проживання залишилися лише ті, хто прийняв православ'я. Загалом декілька тисяч сектантів були виселені, з цього часу традиційно закінчується історія духоборів на Молочних водах у Таврії, яка нараховує близько чотирьох десятиліть. Дані справи № 28277 характеризують виселення 73 духоборських сімей з поселень на Молочних водах, де планувалося заселити православних та збудувати для них православну церкву. Справа цінна статистичними відомостями щодо сектантів-переселенців, даними щодо захворюваності та смертності при переселенні та ін. Слід зазначити, що окремі документи справи також наявні в інших фондах РДІА.

Також окремої уваги заслуговують справи, які характеризують обмеження правового статусу сектантів, насамперед скопців [13], приєднання духоборів до православ'я [11; 15], засоби боротьби влади з поширенням сект [10; 12; 19] та ін.

Загалом інформативний потенціал джерел фонду канцелярії обер-прокурора Синоду є доволі значним, але деякі питання сектантської історії розкриті далеко не повністю, тому дослідники мають залучати також джерела з фондів інших інституцій, зокрема світських.

Таким чином, спираючись на наявну в синодальних фондах РДІА джерельну базу, можна відзначити перспективні напрямки досліджень православного сектантства Таврійської губернії в першій половині XIX ст. Це насамперед заселення регіону представниками духоборської секти на початку XIX ст., а також подальше виселення їх до Закавказзя та законодавче регулювання цього процесу. Крім того, значний потенціал має дослідження історії скопечтва та молоканства в окремих місцях та в цілому по Таврійській губернії, виявлення загальної чисельності сектантів, з'ясування їхнього правового статусу, еволюції віровчення тощо. Таким чином, з урахуванням зазначених вище особливостей фондів, огляд джерел свідчить про достатні можливості вивчення проблеми.

Примітки

1. *Алексеева С. И.* Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России, 1856-1904 гг. / С. И. Алексеева. – СПб., 2003.
2. *ДААРК*, ф. 26, оп. 4, спр. 686, 4 арк.
3. *РДІА*, ф. 796, оп. 100, спр. 910, 4 арк.

4. РДА, ф. 796, оп. 118, спр. 451, 5 арк.
5. РДА, ф. 796, оп. 132, спр. 1171, 3 арк.
6. РДА, ф. 796, оп. 138, спр. 436, 9 арк.
7. РДА, ф. 796, оп. 154, спр. 504, 3 арк.
8. РДА, ф. 797, оп. 2, спр. 5491, 14 арк.
9. РДА, ф. 797, оп. 2, спр. 5509, 56 арк.
10. РДА, ф. 797, оп. 3, спр. 12668, 88 арк.
11. РДА, ф. 797, оп. 5, спр. 17951, 20 арк.
12. РДА, ф. 797, оп. 5, спр. 20990, 26 арк.
13. РДА, ф. 797, оп. 9, спр. 25280, 4 арк.
14. РДА, ф. 797, оп. 11, спр. 28277, 37 арк.
15. РДА, ф. 797, оп. 15, спр. 25679, 11 арк.
16. РДА, ф. 797, оп. 21, спр. 46129, 4 арк.
17. РДА, ф. 797, оп. 34, спр. 287, 2 арк.
18. РДА, ф. 797, оп. 43, спр. 19, 5 арк.
19. РДА, ф. 797, оп. 47, спр. 33, 9 арк.
20. РДА, ф. 797, оп. 87, спр. 33, 9 арк.
21. *Российский государственный исторический архив. Путеводитель. Том I. Фонды высших государственных учреждений. В 4-х тт. / Под ред. А. Р. Соколова и Д. И. Раскина (Отв. сост.-ль И. Д. Раскин). – СПб.: Сатис, 2000. – 302 с.*

© Івлева Я. А., 2010

Некоторые уточнения и дополнения к биографии М. М. Лунина (до начала его педагогической и научной деятельности в Харьковском университете)

Куликова А. С.

Кулікова Г. С. Деякі уточнення та доповнення до біографії М. М. Лунина (до початку його педагогічної та наукової діяльності у Харківському університеті). Життя та діяльність видатного історика, професора Харківського університету М. М. Лунина ще не знайшли належного висвітлення в літературі, особливо це стосується ранніх років життя цього вченого. У статті на основі спогадів, архівних та опублікованих джерел розглядається та уточнюється біографія М. М. Лунина до 1835 року, коли він розпочав свою педагогічну діяльність в стінах Харківського університету.

Ключові слова: М. М. Лунін, Дерптський університет, біографія.